

de la condició femenina portada a terme per Mary Wolltonescrat o per Stuart Mille (p. 292).

Finalment, el rigor científic que presideix el conjunt de l'obra es concreta en el capítol vuitè, on s'exposa com les matèries protocol·làries i les cerimonials s'anaren convertint, ja des de l'època romana i fins al segle XVIII, en un compendi de normes aptes per a harmonitzar la representació dels diferents elements socials; regles i usos que anaren endinsant-se en la nostra cultura jurídica fins a fer realitat la famosa afirmació de Paul Hazard: «Permanecer, evitar todo cambio que amenazaría destruir un equilibrio milagroso: éste es el deseo de la edad clásica».³³

Exposada la pluralitat de qüestions historicojurídiques que l'obra presenta a la comunitat investigadora, aquesta, segons el nostre parer, endinsa el lector en una lúcida lectura d'una època, la Il·lustració, en contínua pugna amb un món que agonitza, l'Antic Règim, en la dissecció dels problemes i les causes dels mals de la societat, dels seus intents de reforma, de les seves llums i les seves ombres, cosa que ens permet no tan sols acostar-nos a un període convuls de la nostra història, sinó endinsar-nos en aquesta visió orteguiana d'Espanya com a problema.³⁴

En definitiva, al llarg de les seves tres-centes cinquanta-sis pàgines, escrites amb rigor i claredat, l'autor fa un penetrant i reflexiu estudi sobre el Segle de les Llums en el qual es combinen valoracions jurídiques, històriques i filosòfiques, a l'empara d'una completa i rigorosa selecció de fonts literàries i bibliogràfiques, fet que ens permet redescobrir una formació acadèmica molt allunyada dels canons actuals i també constatar que ens trobem davant d'una obra que ja és un referent obligatori de la historiografia jurídica.

Juan Alfredo Obarrio Moreno
Universitat de València

*ITINÉRAIRE(S) D'UN HISTORIEN DU DROIT, JACQUES
POUMARÈDE; REGARDS CROISÉS SUR LA NAISSANCE
DE NOS INSTITUTIONS, DE JEAN PIERRE ALLINNE (ED.)*³⁵

Aquest llibre presenta una recopilació dels principals treballs de recerca publicats pel professor Jacques Poumarède, catedràtic d'història del dret de la

33. P. HAZARD, *La crisis de la conciencia europea. 1680-1715*, Madrid, Pegaso, 1975, p. 3.

34. J. ORTEGA Y GASSET, *España invertebrada*, Madrid, Alianza, 1981.

35. Tolosa, FRAMESPA, 2011, 697 p., col·l. «Mériidiens».

Universitat de Tolosa de Llenguadoc, la II-Le Mirail, jubilat recentment. Poumarède també és president de l'Acadèmia de Legislació de Tolosa i de l'Associació Francesa d'Antropologia del Dret, i és membre del Consell de Redacció de la REVISTA DE DRET HISTÒRIC CATALÀ.

Tenim a les mans una obra elaborada per un equip dirigit pels professors Allinne i Jacques Krynen.

Poumarède és deixeble de Paul Ourliac; primer fou professor agregat d'història del dret a Estrasburg i, finalment, a Tolosa de Llenguadoc, on assolí la càtedra. És també l'impulsor de la idea d'un dret pirinenc.

Medievalista reconegut, referent ell mateix en l'estudi del món rural gascó, s'especialitzà en dret de família i col·laborà en dues magnes obres com són el *Dictionnaire du Moyen Âge* i el *Dictionnaire des Pyrénées*.

Per al nostre historiador, el dret no és una ciència autònoma, ni el producte d'un sistema de producció econòmica; enfront dels positivistes i els marxistes, insisteix que és conseqüència i cal estudiar-lo des del prisma de l'evolució social i cultural de la comunitat a la qual es refereix.

A partir d'aquesta idea, Poumarède segueix el que Allinne defineix com un «itinerari», que, tot i centrar-se especialment en l'edat mitjana i el dret privat, el duu també a interessar-se i tractar el dret i les institucions públiques pràcticament fins al segle XIX, amb algunes incursions en l'àmbit del dret criminal.

Cofundador del moviment *Critique du Droit*, creat als anys vuitanta per historiadors del dret i juristes heterodoxos, sempre ha defugit un cert immobilisme típic de la seva disciplina (per una relativa absència de curiositat, segons ell) i ha promogut particularment, més que no pas la història del dret, la història de la història del dret.

Per això Allinne afirma que Poumarède, amb el seu esperit crític i inquiet, crida a una revolució cultural de la història del dret, per a obrir-la en definitiva a les ciències humanes en general.

Són quaranta-nou els treballs que ara es publiquen, distribuïts en sis capítols. El primer capítol es titula «Les Pyrénées et le droit» i d'entre els treballs que l'integren destaca el primer, dedicat a la família i a la *tenuta* des de l'edat mitjana fins al segle XIX i on també es posen en relació institucions d'ambdues vessants dels Pirineus, en particular de la part oriental catalana i l'andorrana. Es fa un repàs complet dels costums propis i de les institucions romanistes que s'hi manifesten.

Encara, després, insisteix en el tema referint-se a l'encaix de les institucions pirenaïques pròpies, franceses, amb el Codi civil i el dret de família del segle XIX.

A continuació hi ha altres treballs breus sobre qüestions o aspectes concrets i l'article «Gérer la frontière: la Commission Internationale des Pyrénées (1875-1900)», que s'ocupa de la comissió que es creà a la darrereria del segle XIX, delimita-

da definitivament la frontera el 1866 per un tractat entre Napoleó III i Isabel II (tot i que la tasca de fitació l'acabà el 1868 una comissió mixta).

Això no obstant, quan ambdós estats s'adonaren que sols s'havia resolt el problema fronterer terrestre, i no el de les aigües marítimes, arran d'un conflicte per la pesca de tonyina a la desembocadura del Bidasoa, entre Hendaia i Fonterrabia, finalment, després de certes vicissituds, el 1875 es creà la comissió internacional amb l'objectiu de resoldre conflictes puntuals que es poguessin produir. Després d'aquell conflicte entre els pescadors francesos i els bascos, hi hagué altres problemes amb Andorra i Catalunya (per Llúvia). El cas és que la comissió sobrevisqué, amb els parèntesis forçosos dels conflictes militars del segle XX, fins a la creació el 1983 de la Comunitat de Treball dels Pirineus per les comunitats autònomes espanyoles i les regions o departaments francesos.

El segon capítol del llibre recull treballs de Poumarède sobre el dret històric francès, però tracta especialment del dret consuetudinari del sud-oest i del Midi, i de la recepció del dret comú. Sempre, però, amb especial referència al dret de família i de successions, a la institució de la casa i a la potestat paterna i la comunitat familiar.

Mereixen una menció a part en aquest capítol els treballs dedicats al procés que dugué a la redacció escrita dels costums o dret no escrit del sud de França, una mostra clara en si mateixa de l'altre procés de romanització del dret francès i d'expressió d'un vast moviment de modernització jurídica. Un procés de redacció que es produí sobretot als segles XV i XVI i en el qual tingueren un paper decisiu els anomenats *parlaments de droit écrit* (el nostre autor s'ocupa en particular dels de Bordeus —instituit el 1462— i Tolosa).

Aquest segon capítol es clou amb tres treballs: un sobre la relació del Codi civil francès, des de l'aparició del codi napoleònic, amb els diversos ordenaments propis locals; un altre article amb breus reflexions sobre la relació entre el sistema jurídic francès i els normalment consuetudinaris drets africans de les colònies franceses i els frustrats intents de codificació; i un últim que tracta dels professors de dret i la seva influència en la unificació jurídica de França a partir del segle XVII.

El tercer capítol ja se centra en dues institucions iushistòriques: la família i la propietat. Així, s'ocupa de les qüestions següents: el dret de la vídua a l'Antic Règim i en particular l'usdefruit sobre el patrimoni de l'espòs; el poder absolut del pare com a cap de família i les seves relacions amb els fills; en un curiós article, la suposada invenció de la democràcia domèstica a partir de l'aparició d'una llei de 1792 que, referint-se a l'estat civil, secularitza el matrimoni i instaura el divorci (com a aplicació dels principis revolucionaris de llibertat, igualtat i fraternitat); l'incest i el seu tractament en el dret burgès del segle XIX; el matrimoni i les seves

múltiples dimensions (antropològica, religiosa, jurídica i pública); el matrimoni i la seva decadència institucional després de la seva secularització; i la propietat, que la Revolució no reconeix com a dret natural de l'home, i les contradiccions que implica el seu exercici amb els principis revolucionaris d'igualtat i llibertat.

Després hi ha tres breus aportacions en el gènere de la reflexió iushistòrica sobre institucions tan diverses com l'apropiació de béns aliens, la legislació successòria de la Revolució, i la relació entre la seguretat jurídica de l'individu i la salvaguarda de l'Estat i dels seus interessos. Aquest capítol del llibre finalitza amb unes notes de l'autor dedicades al filòsof i parlamentari Jean Jaurès, destacat polític republicà defensor dels drets de l'home entre el final del segle XIX i el principi del XX. Poumarède s'hi refereix en relació amb la seva especial concepció de la propietat i de la socialització de la terra.

El quart capítol té l'eloqüent títol de «Jutjar», terme al qual Poumarède atorga una peculiar significació com a expressió d'un altre poder que exerceixen els magistrats i els juriconsults, però que de fet es manifesta ja en el mateix procés o concurs establert per al «reclutament de la magistratura», com diu l'autor.

Aquest nou capítol comença amb un treball en el qual l'autor posa en relació el pensament i les opinions de Montesquieu, Voltaire i Beccaria sobre el món judicial. Aquests tres autors són crítics amb el sistema vigent a l'Antic Règim i propugnen canvis substancials, sobretot en el sistema criminal. Segueixen altres articles sobre diferents aspectes de l'organització i el procediment judicials: un tracta de la crisi del sistema judicial de l'Antic Règim, irreversible finalment malgrat els intents de reforma; un altre treball es dedica a la persona i l'obra del jurista tolosà François de Bourtalic, una relació biogràfica amb la qual Poumarède ens il·lustra, a través del personatge i la seva família, sobre l'ascensió social al principi del segle XVIII dels juristes afins a l'Antic Règim, en un món on la *vénalité* dels oficis estava institucionalitzada.

En un altre escrit l'autor es refereix als juriconsults que treballen, recullen i comenten l'abundant jurisprudència del Parlament de Tolosa, el més important de les corts sobiranes de la província, com el defineix l'autor (autors dels s. XVI-XVIII, de tractats de procediment civil i de comentaris sobre els costums tolosans). Completant el treball anterior, un altre text s'ocupa d'un gènere nou dins la literatura jurídica francesa: els *arrest* o comentaris o cròniques, normalment elaborats per magistrats sobre causes judicials tramitades (en particular, l'autor es refereix a dues cròniques de 1561 i 1613). A continuació hi ha un nou article sobre la reforma de 1880 de la magistratura ja en la III República, sota el principi que els jutges havien de ser elegits pel poble al qual havien de servir, amb la qual cosa s'intentava posar fi al corporativisme de la carrera judicial amb vista a la seva democratització (procés que culminà amb el Decret Sarrien de 1906).

Després trobem un estudi sobre el jurista Jules Dufaure, ministre de Justícia

durant la III República i promotor del concurs com a mitjà d'accés a la carrera judicial, precedent immediat del Decret Sarrien al qual es referia l'article anterior. Continuant amb el mateix tema de l'organització judicial, Poumarède també s'ocupa de la qüestió religiosa, en concret de l'ús d'imatges i símbols catòlics visibles arran de l'Ordre d'1 d'abril de 1904 del Ministeri de Justícia, que n'ordena la retirada, amb les crítiques que provocà en sectors de la magistratura i de l'Església francesa. I, per a acabar aquest extens capítol, es transcriu un altre treball de l'autor sobre les molt estretes relacions entre els col·legis d'advocats i la Universitat, concretament la de Tolosa, fins al segle XIX.

En el cinquè capítol del llibre es recullen, d'una banda, treballs de Poumarède referents a figures de l'Estat francès, com Antoine Dadin de Hauteserre (professor tolosà durant el regnat de Lluís XIV), Pierre Bourdieu (estadista de la gènesi de l'Estat del s. XX) i diferents prefectes de la regió de Tolosa (també del segle passat, considerats els inventors del regionalisme econòmic francès). I, d'altra banda, es publiquen uns altres quatre treballs relatius al procés de creació de les regions o els departaments francesos, la gènesi del qual l'autor situa al segle XIX, a partir d'una inicial concepció geogràfica de les regions desenvolupada ja al segle XX en els ordres administratiu i econòmic, i base del procés de construcció d'una Europa unida.

Finalment, el darrer capítol de l'obra, el sisè, recull articles dedicats a la disciplina de la història del dret a França: la seva introducció en els plans d'estudi de les facultats de Dret al segle XIX; la historiografia sobre les institucions jurídiques franceses i les diferents escoles que sorgeixen; ressenyes biogràfiques i comentaris sobre la producció científica de personatges com Charles de Ribbe (s. XIX), Paul Ourliac (mestre de Poumarède) i Jean Jaurès (de nou); o la metodologia social introduïda pel degà de la Universitat d'Estrasburg, Jean Carbonnier (1972), per a la coneixença de les institucions jurídiques.

Es tracta d'una obra molt completa que ens mostra les diverses facetes i les diferents línies de recerca de Jacques Poumarède al llarg de la seva activitat acadèmica i que sens dubte seguirà desenvolupant. Una obra ben diversa en la qual destaca sempre el seu esperit crític i reflexiu, fruit de més de trenta anys de dedicació a la història del dret, i que, malgrat que se centra especialment en l'edat mitjana, el cert és que obre nombroses *approches*, com ell diu, sociològiques i antropològiques amb institucions més recents.

Jacques Poumarède manté unes relacions molt estretes amb els companys catalans de la disciplina de la història del dret, expressió de la llarga i estreta vinculació amb Catalunya de l'escola tolosana d'historiadors, del seu mestre, Paul Ourliac, i d'altres personalitats, com Pierre Bonnassie. Una relació que continua avui en diferents àmbits entre la Universitat de Tolosa de Llenguadoc i diversos centres universitaris catalans.

Desitgem que aquestes línies serveixin també de merescut reconeixement a la figura i l'obra del nostre autor.

Josep Serrano Daura
Universitat Internacional de Catalunya

*LA LOI DU LUCRE. L'USURE EN PROCÈS DANS LA COURONNE
D'ARAGON À LA FIN DU MOYEN ÂGE, DE CLAUDE DENJEAN*³⁶

Aquest treball està centrat en l'exercici de la usura, la pràctica creditícia entre cristians i jueus a la baixa edat mitjana (entre mitjan segle XIII i els primers anys del segle XIV) a la Corona d'Aragó, i ho fa a partir de la documentació jurídica pràctica i processal del període comprès entre 1240 i 1310, existent en els diversos arxius que l'autora ha consultat.

En el primer capítol es descriu la documentació a partir de la qual s'elabora aquest minuciós i extens estudi. La major part d'aquests documents es troben en els fons de la Cancelleria Reial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i fan referència, en aquest cas, a processos judicials instats a partir de la creació d'una comissió especial el 1297 per Jaume II a requeriment del papa Bonifaci VIII. Una comissió que treballava en els quatre territoris de la Corona: Catalunya, Aragó, València i Mallorca.

L'autora descriu els protagonistes dels processos, en especial els seus actors (jueus i cristians), el contingut dels processos i cada un dels processos en si (breu descripció). En particular, fa esment de la constitució d'aquella comissió el 1297, el desenvolupament del seu treball per tot el territori i la seva organització; i valora els seus resultats i en particular la intervenció decisiva de la Cancelleria Reial en la tramitació de les enquestes processals que es duen a terme a partir de la denúncia de la usura.

En el segon capítol, sota el títol «Récits d'usure» l'autora ens descriu els diversos i principals casos que estudia i analitza. Són, per a posar uns exemples, els casos de: Simó de Peligriano, de Mallorca; Guillem Guerau contra Ramon de Vilanova, a Sant Boi de Llobregat; Bernat Canyet contra Raimona, vídua de Jaume Escuder, de Terrassa; Bonadona, vídua de Jafuda de Limós, contra altres, a Lleida; Ramon de Mirabel contra Bernat Colombet, a València; o Mosse Hamos en relació amb diversos cristians de Terol.

36. Madrid, Casa de Velázquez, 2011, 532 p., col·l. «Bibliothèque de la Casa de Velázquez», núm. 52.